

DOI: 10.33608/0236-1477.2020.05.21-35

УДК 82.091

Тетяна МИХАЙЛОВА, кандидат філологічних наук
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001
e-mail: tetiana.mykhailova.ua@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7857-582X>

ВАСИЛЬ СТУС І ОСИП МАНДЕЛЬШТАМ: НА ПЕРЕТИНІ ПОЕТИЧНИХ СВІТІВ

У статті окреслені біографічні збіги В. Стуса та О. Мандельштама, психолого-типологічні подібності їхніх характерів, літературні та мовні зацікавлення, а також інтерес до науки. На матеріалі епістолярію та рукописів В. Стуса описане його ставлення до творчості О. Мандельштама. Порівняльний аналіз рядків О. Мандельштама в цитуванні українським поетом виявив певні відхилення від оригіналу, які проявилися у використанні повторів на місці «забутих» слів та ін. Обидва поети дуже сильно любили свою батьківщину й не уявляли життя поза її межами. У своїх текстах і О. Мандельштам, і В. Стус створили образ мертвого міста, країни-табору, відтворюючи неможливість існування поета на рідній землі.

Ключові слова: В. Стус, О. Мандельштам, листи, поезія, батьківщина, образ мертвого міста.

До творчості О. Мандельштама В. Стус мав особливе ставлення. Зокрема Ю. Каплан згадував: «У мене був передрукований на папіросному папері...надцятий примірник “Воронежской тетради” Осипа Мандельштама. Він був ще заборонений, я декламував ці вірші, а Василь, виявляється, вже знав їх» [6, 16]. Дмитро Стус — син поета — зазначає: «У нас була книжка Мандельштама <...> з “Бібліотеки поета”, але розмови про нього [з батьком. — Т. М.] ніколи не

Цитування: Михайлова Тетяна. Василь Стус і Осип Мандельштам: на перетині поетичних світів. Слово і Час. 2020. № 5 (713). С. 21—35. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.05.21-35>

заходило. Про Цветаєву було, про Ахматову було. А з Мандельштамом — ну ніяк. Ми ніколи не говорили про нього». І водночас застерігає, покликаючись на О. Зараховича [український поет, народився 1968 р. — Т. М.], який пов'язує Стуса із Мандельштамом на підставі їхньої подібності в роботі зі словом, у підході до творчості: «У плані інтертексту я думаю, що це тупиковий напрямок» [12, 222]. Цікаво, що знайомі Стуса не лише говорять про його зацікавлення творчістю Мандельштама, а й порівнюють з російським поетом, звертаючи увагу на їхню схожість — як психологічну, так і творчу. Зокрема дисидент М. Хейфец пригадував, як колись «<...> ув'язнений до <...> тюрми Осип Мандельштам покликав наглядача й попросив: — Будь ласка, випустіть мене. Я не створений для в'язниці» [27, 591] і одразу ж переносив це на Стуса, стверджуючи, що він «з його прямою й порядністю, гордістю й різкістю, аж ніяк не створений для в'язниці» [27, 591]. Свою думку М. Хейфец пояснював так: «Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, як от я, наприклад, а джерело Божественних гармоній, Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі» [27, 591]. Є. Сверстюк зауважував, що

Стусові як поету не таланило від самого початку: суспільні антени були налаштовані на ноти гострі, сатиричні, викривальні та легко вловлювані. Коли він спробував і собі ті ноти — у нього вийшло «звіром вити, горілку пити», тобто прямота, яку підводили під 62-ту статтю. Нічого дивного, що на слідстві він не захищав тих віршів, яких не вважав поезією. Це щось на зразок опусу Мандельштама про Сталіна [16, 457].

С. Глузман 19 березня 1990 р. у своєму листі до М. Горбачова просив врятувати твори В. Стуса від знищення КДБ, зазначаючи, що вони «можуть бути зіставлені з творчістю таких видатних поетів століття, як Рільке та Мандельштам» [4, 89], при цьому наголошуючи: «Мова йде про збереження значного явища світової культури» [4, 89].

Епістолярій В. Стуса зберігає численні згадки про читання творів О. Мандельштама. Зокрема, перебуваючи в мордовських таборах, у листі до Олександри — сестри дружини — він просив переслати його вірші, про що писав не прямо, а приховано: «Чуюся, як завжди. Сподіваюся на вибірку доброго знавця Петрарки, “фартового парня”. Буду за це вдячний — ще більше, ніж подосі» ([червень 1974 р.]) [23:6:1, 86]. У примітці до даного фрагмента вказано:

Це ремінісценції з авторської пісні Юза Алешковського «Товарищ Сталин, вы большой ученый...», дуже популярної в ті часи, особливо в середовищі інтелігенції. Цю пісню залюбки співали у близькому Стусові товаристві біля вогнища в лісі або на Прип'яті під час літнього відпочинку. У тій пісні були такі слова:

На вас сияют ордена-медали,
И Исаковский пишет оды вам,

А у костра читает нам Петрарку
Фартовый парень Йоська Мандельштам.

Отже, езоповою мовою це означає: В. С. сподівається на те, що йому в листі надішляють вірші Мандельштама» [23:6:1, 86].

І ці вірші Стус отримував — від дружини та Р. Довгань, про що згадував у листах від 18 листопада 1974 р., 8 грудня 1974 р. та 2 лютого 1975 р. [23:6:1].

Відомо також, що поезію Мандельштама Стус переписував від руки. В одному зі зшитків, датованих архівістами орієнтовно 1972—1974 рр. (а це початок відбуття поетом покарання в таборах Мордовії) можна віднайти занотовані ним вірші російського поета. Зокрема рукою Стуса переписано тексти «Tristia» та «Декабрист» із зазначенням років їхнього створення [20, 27—27 зв.]. Прикметно, що в цих віршах Мандельштама виразно прописаний мотив розлуки, який особливо гостро звучав для Стуса в табірний період.

Про те, що поезія Мандельштама настроєво відгукувалася Стусу, також свідчить факт цитування її у листі до друзів і рідних. Наприклад, передчуваючи наближення другого арешту він писав: «Бо я кожного дня вже “жду гостей дорогих, шевеля кандалами цепочек дверных” (що-правда, цепочек — нема)» (лист до Ірини та Ігоря Калинців від 13 вересня 1978 р.) [23:6:2, 153]; «І ще дещо відкрив для себе, читаючи “Лит[ературную] газету”, але про це не скажу, згадавши — і то приблизно — Мандельштама: Я скажу тебе шепотом, шепотом, / потому что еще не пора: / достается лишь потом и опытом / допотопного неба игра» (лист до дружини від 3 січня 1976 р.) [23:6:1, 206—207]. Можна припустити, що цікавість до творчості російського поета у Стуса була викликана потребою осмислення проблеми «поет і влада». Як і у випадку цитування Стусом інших авторів (зокрема Б. Пастернака [11, 128]), тут спостерігається певна неточність. Ці розбіжності з текстом-оригіналом помітні на семантичному рівні, у той час як ритмічний малюнок збережено повністю [курсив мій. — Т. М.]:

О. Мандельштам в оригіналі

Я скажу *это начерно*, шепотом,
Потому, что еще не пора:
Достигается потом и опытом
Безотчетного неба игра
(«Я скажу это начерно, шепотом...»
[9, 156]¹).

О. Мандельштам у цитуванні В. Стуса

Я скажу *тебе шепотом*, шепотом,
потому что еще не пора:
достается лишь потом и опытом
допотопного неба игра
(лист до дружини від 3.01.1976 р.)
[23:6:1, 206—207].

¹ Тут і далі цитати з поезії О. Мандельштама подано за виданням великої серії «Библиотеки поэта» 1973 р., яке було в домашній бібліотеці В. Стуса.

Відхилення від оригіналу, по-перше, були викликані тим, що Стус, як він сам зазначав, цитував Мандельштама з пам'яті, а по-друге, своєрідною «адаптацією» його віршів «під власну поетику»: не пам'ятаючи усіх деталей згадуваних текстів, український поет «заповнював лакуни» на свій розсуд, керуючись власними стильовими вподобаннями. На це вказує той факт, що при цитуванні Мандельштама він вдався до повторів деяких слів, що було притаманним його поетичній манері: «Я скажу тебе шепотом, шепотом...». Водночас задля об'єктивності слід зазначити, що повтори є і в поезії Мандельштама, хоча вони й не належать до визначальних рис його стилю. Як приклад, можна згадати останній куплет вірша «На мертвих ресницях Исакий замерз...»:

Площадками лестниц разлад и туман,
Дыханье, дыханье и пенье,
И Шуберта в шубе замерз талисман, —
Движенье, движенье, движенье [9, 175].

В інших двох випадках відхилення від оригіналу Стус зберіг закінчення слів, що збігаються з першотекстом: *достается* — *достигается*, *допотопного* — *безотчетного*. Однак при цьому суттєвого порушення набув семантичний складник слів: *достается* — *достигается* (антонімічні поняття), *допотопного* — *безотчетного* (слова, що мають однакову кількість складів, однак абсолютно різняться семантикою).

Варто зазначити, що між Стусом і Мандельштамом спостерігаються біографічні перегуки: кожен з них пережив два арешти, заслання, табір і передчасно помер у віці 47 років. Подібні збіги можна віднайти у їхніх смаках, які зосереджувалися насамперед навколо поезії і музики, а також — у творчій діяльності: обидва свого часу писали прозу, а також вимушено займалися перекладами. Мандельштам цим заробляв на життя [5, 8—9], а Стус рятувався від невольничої дійсності, хоча й визнавав, що теж міг би отримувати кошти за свою перекладацьку працю: «<...> бачити у віршах виріб ремесла — мені не з руки. Хіба що статті свої, переклади свої міг так поцінувати, але — не вірші» (лист до дружини від 10 серпня 1981 р.) [23:6:1, 387].

Питання зв'язків творчості Стуса й Мандельштама, попри численні біографічні й творчі збіги, науковцями докладно не вивчалось, а згадувалося лише в деяких розвідках. Зокрема О. Пуніна у статті «Компенсація як рівновага (До кількох експресіоністичних поезій О. Мандельштама, В. Свідзінського, В. Стуса та О. Солов'я)» (2013 р.) запропонувала поглянути на вірші поетів крізь призму компенсаторної функції: «У випадку О. Мандельштама, В. Свідзінського йдеться про компенсацію відсутності коханої, у В. Стуса — коханої, що зливається з образом вітчизни...» [13, 54]. А. Акілі у доповіді «Ще раз про інтертекстуальність

Стусової поезії (на прикладі одного мотиву у віршах “Рушай убік, де справжній край душі” та “Така пустеля моря і пісків”)», виголошеній у січні 2018 р. на круглому столі в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зіставив мотив граніту в поезії Стуса з міфологемою каменя у творчості Мандельштама [2].

Підставою для зіставлень Стуса й Мандельштама насамперед може бути їхня психолого-типологічна подібність. Прикметно, що через запальний характер їх згадують як бунтівників. Наприклад, у пояснювальній записці від 7 вересня 1965 р. Стус так коментує свою участь у протесті проти арештів української інтелігенції, який відбувся на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»: «Чисто психологічно, чисто громадянськи — я не міг стриматися. Я вважаю, що в таких умовах мовчанка є злочином. Злочином проти тих високих ідеалів комунізму, на яких я виховувався» [23:4, 374]. Подібну вдачу мав і Мандельштам. Б. Сарнов писав: «“Нетерпимості у О. М. вистачило би на десяток письменників”, — зазначає у своїх спогадах вдова поета Надія Яківна Мандельштам. Нетерпимість була не просто властивістю його душі. Вона була його священним принципом, його девізом» [15, 21].

Спільною точкою дотику для Стуса й Мандельштама також є німецька мова, якою вони досконало володіли (а російський поет — ще й французькою). Найбільше Стус переклав з поезії Р. М. Рільке, творчість якого він дуже любив, а Мандельштам увійшов в історію як чудовий перекладач Ф. Петрарки. Споріднює поетів і їхня літературно-критична діяльність, адже кожен із них написав працю про свого улюбленого письменника (і, що цікаво, це не вищезгадані Р. М. Рільке та Ф. Петрарка): Мандельштам є автором розлогого есе-дослідження «Розмова про Данте» (1933 р.), а Стус — ґрунтовної праці «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)» (1970—1971 рр.), присвяченої творчості П. Тичини. Ці роботи стали важливими підказками-орієнтирами для дослідників творчості самих поетів, адже значною мірою проливають світло на їхню власну поезію.

Мандельштам обожнював творчість Данте Аліґ'єрі, про що свідчать його численні слова-захоплення в есе «Розмова про Данте». Уже на початку свого твору він писав, що Данте «найбільший і незаперечний господар оборотної поетичної матерії, яка обертається, найранніший і водночас найсильніший хімічний диригент, який існує лише на напливах і хвилях, лише у підйомах і лавіруваннях поетичної композиції» [8, 137]. Ця думка повторюється ним і наприкінці есе: Мандельштам називає відомого італійця найбільшим господарем і розпорядником поетичної матерії, найбільшим диригентом європейського мистецтва, «який випередив на багато століть формування оркестру...» [8, 150]. Цікаво, що відсилку до Данте можна віднайти й у творчості українського поета —

зокрема в особливості побудови його збірки «Круговерть», композиція якої ніби відлунує колами «Божественної комедії»:

Так, кожен розділ книги — своєрідне коло тем, котрі мусять повторюватись в кожному розділі і в певній послідовності: «1. Війна — солдати. 2. Праця. 3. Чуття. 4. Край. 5. Пейзажі» (№ 924). Хронологічно — «Перше коло (образки)» (№ 924) — «Рожеве півколо» — містить вірші доармійського періоду; «Друге коло — армія» (№ 924) — «Біль — Білий день» — вірші армійського періоду; і останнє — третє коло («Круговерть») вірші «складніші. По-армії» (№ 924) [24, 411].

Якщо Мандельштам захоплювався творчістю італійського письменника, то Стус надзвичайно високо цінував Й. В. Гете, про якого завжди відгукувався з неабияким пієтетом:

Оце читаю «Поезію і правду» Гете, видану Мистецтвом, і радію, що чи не в 18 літ я підписав свій зграбний нім[ецький] томик його поезій «Мій Goethe» — радію тим, що не помилюся в своєму першовчителеві — бодай у цьому разі (скільки тих першовчителів згодом виявилось не-собою). Мабуть, такої потуги думки — без послаблення — такого інтенсивного генія більше не було — бодай у літературі. Досі я, мабуть, ні з ким не порівняю цього художника, мудреця найвищого щабля. Сину, прочитай бодай його Поезію і правду, розмови з Еккерманом. Читай вірші (Фавста чомусь не люблю — який це в біса художній твір!). Одне слово, найчастіше контактуй з Гете, він так багато дає для думки, для душі, для вироблення характеру (лист до дружини й сина [листопад—грудень 1984]) [23:6:1, 479—480; підкреслення автора. — Т. М.].

Зближувало поетів і захоплення науками. Рукописи Стуса часів навчання в аспірантурі фіксують його прагнення пояснити літературу за допомогою математики (креслення схем, виведення формул [19, 35, 38; 21, 11]), хімії (проведення аналогій з горінням свічі: «Сірник спалахує тоді, коли відповідно нагріється. Тоді — вогонь. Так — виображення слова. Вірш Мартинова...» [22, 1]; перефразовування хімічних понять «<...> періодична система стильових елементів нашої поезії дуже й дуже малозаселена» [22, 6]) тощо. А Мандельштам, як відомо, «захоплювався біологією Ламарка» [3, 42] і навіть переносив «ембріологічну концепцію силового поля на заповітно близьке йому відчуття культурної пам'яті» [3, 42]. Слід згадати, що 7—9 травня 1932 р. російський поет написав про відомого зоолога окремих вірш, «Ламарк» [9, 163]. А у своєму есе «Розмова про Данте» сформулював таке переконання: «Майбутнє дантівського коментаря належить природничим наукам...» [8, 123] і навіть висловив прагнення «охопити всю сімнадцяту пісню [“Божественної комедії”. — Т. М.] в цілому, але з погляду органічної хімії дантівської образності...» [8, 125]. Отже, обидва поети намагалися вийти за межі гуманітарного знання, активно звертаючись до інших наук і навіть застосовуючи у своїх працях їх термінологію та концепції.

Автор вступної статті до видання Мандельштама 1973 р. («Библиотека поэта. Большая серия») О. Димшиць справедливо зазначає, що літературні традиції його творчості «закорінені передусім в російській поезії XIX століття, у Пушкіна, Батюшкова, Баратинського, Тютчева, вони лежать у великих творіннях світової літератури» [5, 16]. Окрім цього, дослідник додає, що російський поет неодноразово звертався до творчості Г. Державіна, М. Язикова, Д. Веневітинова, М. Лермонтова, О. Фета та інших [5, 36]. К. Тарановський на численних прикладах переконливо демонструє різноманітні перегуки поезії Мандельштама з О. Пушкіним, М. Лермонтовим, Ф. Тютчевим, Г. Державіним, М. Гнедичем, М. Гумільовим, В. Хлебніковим та багатьма іншими [25, 13—208]. О. Ронен виявляє у творах Мандельштама цитати з О. Пушкіна, Ф. Тютчева, Д. Веневітинова, П. Плетньова, Є. Баратинського, О. Фета, Б. Пастернака, О. Блока, М. Некрасова, В. Ходасевича [14, 24—25, 33—42]. Попри всю різноманітність письменницьких прізвищ тут важливо буде навести думку М. Гаспарова: «Поетичну культуру він [О. Мандельштам. — *Т. М.*] засвоює не стихійно, “з повітря”, а свідомо, з книжок і бесід. <...> Свідомо — це значить: відбираючи і комбінуючи різноманітні елементи, що відповідають його душевному складу і творчому смаку» [3, 7—8]. І це дослівно можна повторити про метод засвоєння поетичної культури українським поетом, на формування письменницького таланту якого російська поезія також помітно вплинула. З-поміж усіх постів, з якими перегукується творчість Мандельштама, він найбільше любив поезію Б. Пастернака, О. Блока, О. Пушкіна. Хоча у його листах і рукописах, безумовно, трапляються згадки багатьох інших зі «списку Мандельштама» — М. Гумільова, М. Гнедича, Г. Державіна, М. Лермонтова¹, П. Плетньова, Ф. Тютчева, О. Фета, В. Хлебнікова, М. Язикова. Також відомо, що обидва поети зачитувалися творами О. Герцена (Стус обожнював його мемуари «Былое и думы», про що захоплено писав у листі до дружини від 30 квітня—2 травня 1983 р.: «Перечитую — чи не вп'яте! — “Былое и думы” Герцена — пречудове читання!» [23:6:1, 437]. А Мандельштам у своїй біографічній прозі «Шум часу» зазначав, що його [О. Герцена. — *Т. М.*] «бурхлива політична думка завжди звучатиме, як бетховенська соната» [10, 384]).

К. Тарановський слушно порівнював Мандельштама з Пушкіним, адже на певному етапі життя вони були змушені писати вірші без можливості їх опублікувати (зрештою, як і Стус). Тому обидва російські поети зверталися до «майбутнього» читача, оскільки «були впевнені, що їхня поезія виживе і буде зрозумілою для прийдешніх поколінь» [25, 199]. Така спрямованість в майбутнє прочитується і в Стуса. «Народе

¹ Зокрема, пишучи працю «Феномен доби», Стус згадав «переклад геніального “Парусу” М. Лермонтова», який зробив П. Тичина [23:4, 331].

мій, до тебе я ще верну, / як в смерті обернуся до життя...», — писав він у вірші «Як добре те, що смерті не боюсь я...» [23:3:1, 45]. Щоправда, російські поети (якщо брати до уваги приклади, подані до зіставлення Тарановським [25, 191], а саме: «Слух обо мне пройдет по всей Руси великой, / И назовет меня всяк сущий в ней язык...» (О. Пушкін); «Да, я лежу в земле, губами шевеля, / Но то, что я скажу, заучит каждый школьник...» (О. Мандельштам)¹ описували своє «повернення» до читача досить гучно, ніби компенсуючи прижиттєві утиски посмертною славою і визнанням. До того ж обидва поети вживали займенник, який увиразнює абсолютність такого визнання: Мандельштам — «*каждый* школьник», Пушкін — «*всяк* сущий <...> язык», де «всяк» є усіченою формою від «всякий», що синонімічно до «каждый»). Отже, і Пушкін, і Мандельштам немовби брали на себе роль «вчителя». На відміну від них, Стус у своєму вірші апелював до власного народу, причому це звернення ставив у сильну позицію тексту — на початок рядка. Цікаво, що у Стуса, на противагу Пушкіну та Мандельштаму, повністю відсутній мотив самоствердження в очах земляків, навпаки — він дивиться на свій народ немовби «знизу — вгору», відчувуючи себе лише його сином:

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своім стражденням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті із рідним краєм поріднюсь [23:3:1, 45].

Прикметно, що ідентифікація себе із сином власного народу простежується і в листах. Зокрема, пишучи до М. Коцюбинської, С. Кириченко і Ю. Бадзя, Л. й Н. Світличних та П. Стокотельного, Р. й Б. Довганів, Стус зазначав: «<...> моя поезія, мої переклади чи літерат[урні] статті — то грішне заняття. *Обов'язки сина народу, відповідального за цей народ — єдині обов'язки*» (лист від 29.10.1977) [23:6:2, 125; курсив мій. — Т. М.]. Таке ставлення до свого народу підтверджується і спогадами П. Айрікяна, з яким Стус відбував термін у Мордовії: «У першому його вироку було написано, що він проти свого народу. Це його пригнічувало. Він пояснював: “Коли мені говорили, що я проти українського народу, то для мене це було рівнозначно смерті”» [1, 22]. Подібне звучить і в листі Стуса до Р. Гамзатова: «На суді я цитував Ваши стихи (И если мой народ исчезнет завтра, то я готов сегодня умереть)...» [23:4, 465].

Також на відміну від Пушкіна та Мандельштама, які не лише «прокують» собі абсолютну славу, а й зображують майбутнє, у якому ак-

¹ Ці рядки О. Мандельштама виразно перегукуються з його ж віршем «Посох», у якому він запитує: «Скоро ль истиной народа / Станет истина моя?» [9, 87].

тивна дія надається не головному герою, а другорядним образам і мотивам: «слух пройде», «назовет мене язык» (О. Пушкін); «заучит школьник» (О. Мандельштам), Стус ставить свого ліричного героя в активну позицію. Він обіцяє (що марковано численними дієсловами: *я ще верну, обернуся до життя, доземно поклонюсь, гляну в чесні твої вічі, сльозами обіллюсь*), і тим самим — через обіцянку — знаходить у собі сили боротись далі (що ніби контрастує з рядками Мандельштама: «Я земле не поклонился / Прежде, чем себя нашел...» («Посох»)) [9, 88]. Водночас слід зазначити, що в поезії Стуса прочитується амбівалентне ставлення до свого народу — поет не міг пробачити йому пасивності у протистоянні злу. В таких випадках на образ народу накладається образ тоталітарної держави:

Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах?
Державо напівсонця-напівтьми,
ти крутишся у гадину, відколи
тобою неспокутний трусить гріх
і докори сумління дух потворять [23:3:1, 62].

І для Стуса, і для Мандельштама дуже багато значила батьківщина. Російський поет навіть писав: «Но люблю мою бедную землю / Оттого, что иной не видал» («Только детские книги читать...») [9, 58]. Саме тому можна спостерігати певну подібність між ними у ставленні до виїзду за кордон. М. Гаспаров зазначає, що відмова Мандельштама від еміграції «була етичним актом, подібним чаадаєвському, — вільним вибором, вірністю в нещасті...» [3, 21]. А роздуми Стуса віддують стоїчною позицією М. Чернишевського, якою він захоплювався і яку розділяв (згадаймо його лист до дружини від 20 грудня 1977 р.: «Колись Чернишевський писав — із в'язниці Петропавлівської — до дружини: ми з тобою, наше життя — належить історії. Тому будьмо гідні своєї долі — і не нарікаймо на неї — долю. Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест, — і несімо його гідно» [23:6:1, 291—292]). Заклик до стоїчного переживання страждання повторюється Стусом і в листі до дружини від 2 листопада 1978 р., у якому він визнавав: «Я не думаю, Валю, що мені дадуть таку ж змогу — виїхати [як Надії Світличній. — Т. М.]. <...> Будемо горді — в своєму горі, будемо тверді — в своїх злигоднях» [23:6:1, 327]. Можливість виїзду за кордон розглядалася Стусом як вимушений крок, у якому він вбачав вияв протесту проти неможливості займатися літературною працею: «Коли клімат не зміниться — в ближчі роки —

може, спробую податися за паркан. <...> Докучило бути в смерті, не маючи змоги ні жити зі своїм народом, ні працювати — для нього», — писав він до Л. Попадюк від 1 серпня 1977 р. [23:6:2, 117]. Ця ж думка звучить і в листі до дружини від 3 березня 1978 р.: «Коли зошитів із віршами не повернуть, як і решти награбованого в мене під час обшуку — доведеться щось робити. Може, навіть ставити — в перспективі — питання про виїзд до каптекла із соцраю» [23:6:1, 302]. А в листі до Ірини та Ігоря Калинців від 13 вересня 1978 р. поет зізнався, що для нього «виїзд — така ж радість, як і Мордовія, як і Колима» [23:6:2, 153], бо добре усвідомлював, що здатен самореалізуватися виключно на рідній землі, працюючи для свого народу. О. Тарнавський справедливо зазначав, що «Василь Стус — як і Павло Тичина — умісцевлений поет; його місце в Україні...» [26]. І це перегукується з міркуваннями І. Світличного: «Традиційний тип поета-громадянина на еміграції, мабуть, взагалі неможливий. <...> відірваному від духовного клімату своєї вітчизни, йому важко в чужомовному морі не тільки зберігати, але й множити культурні надбання свого народу» [17, 515]. Водночас Стус зізнався, ніби «виправдовуючи» свою неможливість емігрувати:

Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною — і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас [23:4, 493].

І для Стуса, і для Мандельштама образ батьківщини накладається на образ рідного міста. Мандельштам писав у грудні 1930 р.: «Я вернувся в мой город, знакомый до слез, / До прожилок, до детских припухлых желёз» [9, 150]. І навіть заявляв про своє прагнення жити, заперечуючи реалії мертвого міста:

Петербург, я еще не хочу умирать:
У тебя телефонов моих номера.
Петербург, у меня еще есть адреса,
По которым найду мертвцов голоса [9, 150].

І. Серман наголошує, що цей вірш «побудований на зіставленні міста дитинства, Петербурга, з Ленінградом, містом мертвих, свого роду чаадаєвським Некрополісом, нібито перетвореним у суцільний будинок попереднього ув'язнення, в місто, де можливий для поета лише один варіант долі — візит “гостей дорогих”» [18, 269—270].

Відчуття «мертвого» міста було властиво і Стусові, про що зокрема свідчать його листи до друзів, написані після повернення із заслання до-

дому. Прикметно, що з кожним наступним листом ступінь розчарування й зневіри у Стуса лише зростали. Так, пишучи до О. Антонів і З. Красівського 18 вересня 1979 р. він із жалем визнавав: «В Києві мало кого бачив (багатьох — ще ні), але настрої од Києва не надто веселий» [23:6:2, 176]. А вже за кілька місяців у листі до В. Чорновола, він із розпачем зізнавався: «А що не пишу — не нарікай. Приголомшений Києвом — це мені гірше за Магадан. <...> Всі як щурі. Від того все і йде. Гірко чути в цій ситуації» [грудень 1979] [23:6:2, 177]. Те саме фактично повторюється і в листі від 25 січня 1980 р. до О. Антонів, З. Красівського та Т. Чорновола: «Не майте серця, що не вітав, не писав — приголомшений Києвом, останньомісячними подіями. Був суд над Миколою Г[орбалем]. Удалося довідатися, що цей “процес” ще цинічніший, ніж над В. Овсієнком» [23:6:2, 179]. Найповніше й водночас найгостріше свої відчуття Стус описав у листі до Є. Сверстюка від 29 лютого 1980 р.:

Дорогий Євгене, не май серця, що не пишу: геть не можу писати. Київ мене приголомшив. Із нього вирвано серце серця — бачу закривавлені груди співочого, веселого, дурнувато-божевільного града. Ось Тобі той трагічний фарс, тільки значно інтенсивніший своїми несуголосними гуками. Ця атмосфера — як напій цикути для чистого, з морозу, духу. Розбій над дисидентами — такий, що уявити тяжко. Якось завжди усе простіше, коли це тичеться тільки тебе одного. А коли офірують інші — чуєшся аморально [23:6:2, 181].

І з цього фрагмента на поверхні проступає важлива риса Стусового характеру — глибока чуйність, вразливість до чужого горя, адже арешти інших він сприймав як власну біду і не міг лишатися осторонь. Якщо Мандельштам почувався самотнім у Ленінграді, бо всі інші стали «мерцями», то Стус, як неодноразово показує його епістолярій, почувався самотнім у Києві через арешти дисидентів, долею яких він глибоко переймався. І це позбавляло його спокою та навіть творчості. С. Кириченко згадувала: «Василь повторив те, що я вже не раз чула від нього — про змертвілу київську атмосферу. Для віршів потрібен озон, у таборі він був, бо ти там — на висоті розп'яття. У безкисневому просторі київських будів поезія не народжується» [7, 28].

Отже, на підставі епістолярію та рукописів В. Стуса, спогадів його рідних і знайомих можна стверджувати, що він тривалий час захоплювався творчістю О. Мандельштама, звертався до неї у переломні моменти свого життя, зокрема перебуваючи в таборі. Вочевидь, у віршах Мандельштама Стус шукав підтримки, прагнучи розв'язати для себе проблему «поет і влада». Звернення до спогадів про Стуса та Мандельштама дає змогу увиразнити їхню психолого-типологічну подібність, а аналіз лектури — схожість художніх смаків. Об'єднують поетів і їхні численні захоплення німецькою мовою, перекладами, науками. Порівняльний аналіз рядків

Мандельштама в цитуванні українського поета з оригіналом виявив певні відхилення, які проявилися у використанні повторів на місці «забутих» слів, що зрештою притаманно поетиці самого Стуса. Разом із багатьма «подібностями» між Стусом і Мандельштамом спостерігаються й деякі відмінності. Зокрема, їхня поезія виявляє різне ставлення до власного народу: якщо Стус почувався його сином, відповідальним за майбутнє своєї країни, то Мандельштам, ніби продовжуючи традицію Пушкіна, писав про свій народ із позиції «вчителя». Попри це Стуса та Мандельштама зближує ставлення до батьківщини та болісні переживання щодо перспектив еміграції. У своїх текстах Стус і Мандельштам створили образ мертвого міста, країни-табору, відтворюючи неможливість існування поета на рідній землі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Айрікян П.* Інтерв'ю над могилою друга // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / [упоряд. В. Овсієнко]. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2013. С. 21—26.
2. *Акіллі А.* Ще раз про інтертекстуальність Стусової поезії (на прикладі одного мотиву у віршах «Рушай убік, де справжній край душі» та «Така пустеля моря і пісків». 16.01.2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8g2T7UKDrPU> (5.06.2019).
3. *Гаспаров М.* Поэт и культура. Три поэтики Осипа Мандельштама // *Мандельштам О.* Полное собрание стихотворений / [вступ. ст. М. Гаспарова и А. Меца]. Санкт-Петербург: Академ. проект, 1997. С. 5—64.
4. *Глузман С.* Двадцать дней со Стусом // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / [упоряд. В. Овсієнко]. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2013. С. 86—89.
5. *Дымшиц А.* Пoesия Осипа Мандельштама // *Мандельштам О.* Стихотворения / Сост. и примеч. Н. Харджиева; вступ. ст. А. Дымшица. Ленинград: Совет. писатель, 1973. С. 5—54 (Б-ка поэта. Большая серия).
6. *Каплан Ю.* Василь Стус і студія «Молодь» // Матеріали IV обласних Стусівських читань / Упорядк. О. Федоров, О. Гросов, Л. Єрмакова. Донецьк: Юго-Восток, 2009. 63 с.
7. *Кириченко С.* Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса. Київ: Смолоскип, 2016. 160 с.
8. *Мандельштам О.* Разговор о Данте // *Мандельштам О.* Слово и культура. Москва: Советский писатель, 1987. С. 108—152.
9. *Мандельштам О.* Стихотворения / Вступ. ст. А. Дымшица; сост. и примеч. Н. Харджиева. Ленинград: Совет. писатель, 1973. 336 с. (Б-ка поэта. Большая серия).
10. *Мандельштам О.* Шум времени // *Мандельштам О.* Собрание сочинений: В 4 т. / Сост. П. Нерлер, А. Никитаев (т. 4 также С. Василенко и Ю. Фрейдин). Москва: Арт-Бизнес-Центр, 1993—1997.
11. *Михайлова Т.* «Я один, все тонет в фарисействе...»: Василь Стус та Борис Пастернак — протистояння лицемірству // Літературний процес: методологія, імена, тенденції: збірник наук. праць (філол. науки) / [редкол.: О. Бондарева, О. Єременко та ін.]. Київ: Київськ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. № 6. С. 128—130.
12. [Михайлова Т.] Розмова автора дослідження з Д. Стусом на тему «Російська література у лектурі Василя Стуса» (24.10.2013) // *Михайлова Т.* Василь Стус і російська література: форми трансформації поетичної традиції: Дис. ... канд. філол. наук / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Київ, 2016. С. 220—222.
13. *Луїна О.* Компенсація як рівновага (До кількох експресіоністичних поезій О. Мандельштама, В. Свідзінського, В. Стуса та О. Солов'я) // *Дивослово.* 2013. № 4. С. 51—54.

14. Ронен О. Лексический повтор, подтекст и смысл в поэтике Осипа Мандельштама // Ронен О. Поэтика Осипа Мандельштама. Санкт-Петербург: Гиперион, 2002. С. 13—42.
15. Сарнов Б. Заложник вечности: случай Мандельштама. Москва: Аграф, 2005. 416 с. (Серия «Символы времени»).
16. Сверстюк Є. Не мир, а меч // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / [упорядн. В. Овсієнко]. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. С. 454—465.
17. Світличний І. «Нові поезії» // Світличний І. Серце для куль і для рим: Поезії. Поетичні переклади. Літерат.-критичні статті. Київ: Рад. письменник, 1990. С. 515—517.
18. Серман Й. Осип Мандельштам в начале 1930-х годов. (Биология и поэзия) // Столетие Мандельштама. Материалы симпозиума / [ред.-состав. Р. Айзелвуд, Д. Майерс]. Теннесси: ЭРМИТАЖ, 1994. С. 268—279.
19. [Стус В. Деякі особливості сприймання худ. твору (Аспірантський реферат чи розділ дисертації)] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 170. Од. зб. 1185.
20. [Стус В. Зшиток з власними поезіями, творами інших поетів, конспектами історичних та літературознавчих праць [1972—1974]] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 170. Од. зб. 1019.
21. [Стус В. Матеріали до дисертації (плани, тези) [1963—1965]] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 170. Од. зб. 1178.
22. [Стус В. Начерки, роздуми, уривки тексту періоду роботи над кандидатською дисертацією] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 170. Од. зб. 1189.
23. Стус В. Твори: У 4 т. 6 кн. / Голова редкол. М. Коцюбинська. Львів: Просвіта, 1994—1999.
24. Стус Д. Примітки до збірки В. Стуса «Круговерть» // Стус В. Твори: У 4 т. 6 кн. / Голова редкол. М. Коцюбинська. Львів: Просвіта, 1994. Т. 1, кн. 1: Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть. С. 410—419.
25. Тарановский К. Очерки о поэзии О. Мандельштама // Тарановский К. О поэзии и поэтике / [сост. М. Гаспаров]. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 13—208. (Studia poetica).
26. Тарнавський О. Знайомство з поетом Василем Стусом // Альманах УНС. 1983. С. 134—147. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r22.html> (7.06.2020).
27. Хейфец М. «В українській поезії тепер більше немає...» // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / [упорядн. В. Овсієнко]. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. С. 554—601.

Отримано 20 червня 2020 р.

REFERENCES

1. Airikian, P. (2013). Interviu nad mohyloiu druha // *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyhaspohadiv ta rozдумiv* / [uporiad. V. Ovsiienko], pp. 21-26. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “Klio”. [in Ukrainian]
2. Akilli, A. (5.06.2019). Shche raz pro intertekstualnist Stusovoi poezii (na prykladi odnogo motyvu u virshakh “Rushai ubik, de spravzhnii krai dushi” ta “Taka pustelia moria i piskiv”). 16.01.2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8g2T7UKDrPU> [in Ukrainian]
3. Hasparov, M. (1997). Poet i kultura. Tri poetiki Osipa Mandelshtama // Mandelshtam O. *Polnoe sobranie stikhotvorenii* / [vstup. st. M. Hasparova i A. Metsa], pp. 5-64. Sankt-Peterburg: Akadem. proekt. [in Russian]

4. Hluzman, S. (2013). Dvadsat dnei so Stusom // *Vasil Stus: Poet i Hromadianyn. Kryha spohadiv ta rozdumiv* / [uporiadn. V. Ovsienko], pp. 86-89. Kyiv: TOV "Vydavnistvo "Klio". [in Ukrainian]
5. Dymshits, A. (1973). Poeziya Osipa Mandelshtama // Mandelshtam O. *Stusivskykh chytan* / Sost. i primech. N. Khardzhieva; vstup. st. A. Dymshitsa, pp. 5-54. Leningrad: Sovet. pisatel. [in Russian]
6. Kaplan, Yu. (2009). Vasil Stus i studiiia "Molod" // *Materialy IV oblasnykh Stusivskikh chytan* / Uporiadk. O. Fedorov, O. Hrosova, L. Yermakova. Donetsk: Yuhovostok. [in Ukrainian]
7. Kyrychenko, S. (2016). Ptakh pidnebesnyi. Spohady pro Vasyliia Stusa. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian]
8. Mandelshtam, O. (1987). Razgovor o Dante // *Mandelshtam O. Slovo i kultura*, pp. 108-152. Moscow: Sovet. pisatel. [in Russian]
9. Mandelshtam, O. (1973). Stikhotvoreniia / Sost. i primech. N. Khardzhieva; vstup. st. A. Dymshitsa. Leningrad: Sovet. Pisatel. (B-ka poeta. Bolshaia seriia). [in Russian]
10. Mandelshtam, O. (1993—1997). Shum vremeni // Mandelshtam O. *Sobranie sochinenii* (Vol. 1- 4). Sost. P. Nerler, A. Nikitaev (vol. 4 takzhe S. Vasilenko i Yu. Freidin). Moscow: Art-Biznes-Tsentr. [in Russian]
11. Mykhailova, T. (2015). "Ya odin, vse tonet v fariseistve...": Vasil Stus ta Borys Pasternak — protystoiannia lytsemirstvu // *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii: zbirnyk nauk. prats (filol. nauky)*, 6 / [redkol.: O. Bondarieva, O. Yeremenko ta in.], pp. 128-130. Kyiv: Kyivsk. un-t im. B. Hrinchenka. [in Ukrainian]
12. [Mykhailova, T.] (2016). Rozмова avtora doslidzhennia z D. Stusom na temu "Rosiiiska literatura u lekturi Vasyliia Stusa" (24.10.2013) // Mykhailova T. *Vasil Stus i rosiiska literatura: formy transformatsii poetychnoi tradytsii*: Dys. ... kand. filol. nauk / Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, pp. 220-222. Kyiv. [in Ukrainian]
13. Punina, O. (2013). Kompensatsiia yak rivnovaha (Do kilkokh ekspresionistychnykh poezii O. Mandelshtama, V. Svidzinskoho, V. Stusa ta O. Solovoi) // *Dyvoslavo*, 4, pp. 51-54. [in Ukrainian]
14. Ronen, O. (2002). Leksicheskii povtor, podtekst i smysl v poetike Osipa Mandelshtama // Ronen O. *Poetika Osipa Mandelshtama*, pp. 13-42. Sankt-Peterburg: Giperion. (Filolohicheskaia biblioteka. I). [in Russian]
15. Sarnov, B. (2005). Zalozhnik vechnosti: sluchai Mandelshtama. Moscow: Agraf. (Seriia "Simvolnyi vremeni"). [in Russian]
16. Sverstiuk, Ye. (2013). Ne myr, a mech // *Vasil Stus: Poet i Hromadianyn. Kryha spohadiv ta rozdumiv* / [uporiadn. V. Ovsienko], pp. 54-465. Kyiv: TOV "Vydavnistvo "Klio". [in Ukrainian]
17. Svitlychnyi, I. (1990). "Novi poezii" // Svitlychnyi I. *Sertse dlia kul i dlia rym: Poezii. Poetychni pereklady. Literat.-krytychni statti*, pp. 515-517. Kyiv: Rad. pysmennyk. [in Ukrainian]
18. Serman, I. (1994). Osip Mandelshtam v nachale 1930-kh godov. (Biologiia i poeziia) // *Stoletie Mandelshtama. Materialy simpoziuma* / [red.-sostav. R. Aizel'vud, D. Maier], pp. 268-279. Teneffai: ERMITAZH. [in Russian]
19. [Stus, V. Deiaki osoblyvosti sprymannia khud. tvoru (Aspirantskyi referat chy rozdil dysertatsii)] // The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature of the Nation Academy of Sciences of Ukraine (Fund 170, Folder 1185). Kyiv. [in Ukrainian]
20. [Stus, V. Zshytok z vlasnymy poeziiamy, tvoramy inshykh poetiv, konspektamy istorychnykh ta literaturoznavykh prats [1972—1974]] // The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature of the Nation Academy of Sciences of Ukraine (Fund 170, Folder 1019). Kyiv. [in Ukrainian]
21. [Stus, V. Materialy do dysertatsii (plany, tezy) [1963—1965]] // The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature of the Nation Academy of Sciences of Ukraine (Fund 170, Folder 1178). Kyiv. [in Ukrainian]

22. [Stus, V. Nacherky, rozдумы, uryvky tekstu periodu roboty nad kandydatskoiu dysertatsiieiu] // The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature of the Nation Academy of Sciences of Ukraine (Fund 170, Folder 1189). Kyiv. [in Ukrainian]
23. Stus, V. (1994—1999). *Tvory* (Vol. 1-4. In 6 b.). Holova redkol. M. Kotsiubynska. Lviv: Prosvita. [in Ukrainian]
24. Stus, D. (1994). Prymitky do zbirky V. Stusa “Kruhovert” // Stus V. *Tvory: (Vol.1- 4. 6 kn.) / Holova redkol. M. Kotsiubynska. pp. 410-419. Lviv: Prosvita. (Vol. 1, b. 1: Zymovi dereva. Veselyi tsvyntar. Kruhovert).* [in Ukrainian]
25. Taranovskii, K. (2000). Ocherki o poezii O. Mandelstama // Taranovskii K. *O poezii i poetike / [sost. M. Gasparov], pp. 13-208. Moscow: Yazyki russkoi kultury. (Studia poetica).* [in Russian]
26. Tarnavskiy, O. (1983). Znaiomstvo z poetom Vasylem Stusom // *Almanakh UNS*, pp. 134-147. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r22.html> (7.06.2020). [in Ukrainian]
27. Kheifets, M. (2013). “V ukraïnskii poezii teper bilshе nema...” // *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv / [uporiadn. V. Ovsienko], pp. 554-601. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “Klio”.* [in Ukrainian]

Received 20 June 2020

Tetiana Mykhailova, PhD
Shevchenko Institute of Literature,
4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001
e-mail: tetiana.mykhailova.ua@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7857-582X>

VASYL STUS AND OSYR MANDELSTAM: ON CROSSROADS OF POETIC WORLDS

The article focuses on the coincidences in V. Stus's and O. Mandelstam's biographies and notes the psychological and typological similarities of their personalities as well as their fascination with the German language and natural sciences (biology, chemistry). Both writers' literary interests were alike, they were especially focused on the works of such Russian authors as A. Pushkin, A. Herzen, A. Blok, B. Pasternak, N. Gumilyov, M. Lermontov, F. Tyutchev, and others). Among world classical writers, Stus loved the works of J. W. von Goethe most of all, and Mandelstam admired the works by Dante Alighieri. The paper also deals with Stus's translations from R. M. Rilke and Mandelstam's translations from F. Petrarca. The critical activity of Stus and Mandelstam is also mentioned, in particular, O. Mandelstam's essay “Conversation about Dante” and V. Stus's paper about P. Tychnya “Phenomenon of the Age (Ascension on Calvary of Glory)”.

Stus's letters and manuscripts reveal his attitude to the works of O. Mandelstam, whose poetry appeared in Stus's life at crucial points. Stus referred to it during his imprisonment in the Soviet camps and tried to understand the problem of “poet and power”. A comparative analysis of the fragments from Mandelstam's poems, cited in the works by the Ukrainian poet, and the original texts written by Mandelstam revealed certain deviations. Stus used repetitions instead of the ‘forgotten’ words, which is a general characteristic of his own poetics.

At the textual level, the poems of Stus and Mandelstam are future-oriented. It can be observed in the appeals to the reader used by each of them in a specific way: the Ukrainian poet speaks as a ‘son’, while the Russian one as a ‘teacher’, echoing the practice of Pushkin. Both poets loved their homelands very much and were attached to it; both of them could not imagine their life outside the motherland. In their texts, Mandelstam and Stus created the images of a dead city, a prison state, emphasizing the impossibility of the poet's existence in his own country.

Keywords: *V. Stus, O. Mandelstam, letters, poetry, homeland, image of dead city.*